

«هرچه گفتیم جز حکایت دوست

در همه عمر از آن پشیمانیم»

ربنا تقبل منا

انک انت الوهاب

www.ketab.ir

سرشناسه	معماریان، غلامحسین، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	نام علی علیه السلام در معماری اسلامی ایران با روش خط بنایی / تحقیق و تألیف غلامحسین معماریان؛ با مشارکت پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
مشخصات نشر	اصفهان: آرما، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	۲۶۴ ص.: مصور (رنگی)، نمودار: ۲۹×۲۲ س.م.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۰۷۷-۳۱-۴
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۹۰.
موضوع	خط بنایی -- ایران
موضوع	علی ابن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. در هنر
موضوع	معماری اسلامی -- ایران
شناسه افزوده	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
رده بندی کنگره	NA۴۰۵۰/خ۶م۶۱۳۹۹
رده بندی دیویی	۷۲۹/۴۴
شماره کتابشناسی ملی	۳۸۸۹۶۴۷

نام علی علیه السلام در معماری اسلامی ایران با روش خط بنایی

تحقیق و تألیف: دکتر غلامحسین معماریان

ویراستار: انسیه محمودی

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه / نوبت چاپ اول / ۱۳۹۲

نشر آرما www.nashrearma.com

۰۳۱۱ - ۲۳۵۱۷۰۹ / ۰۹۱۳۳۲۰۰۹۴۵

طراحی و صفحه‌آرایی و اجرا: گروه فرهنگی هنری مسک

لیتوگرافی: آرمان / چاپ متن: آرمان / صحافی: امین

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۰۷۷-۳۱-۴

©: ۱۳۹۲، نشر آرما

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی این اثر علمی را تولید کرده است.

تشکر و قدردانی:

مهندس هادی صفایی پور
مستولان محترم پژوهشکده هنرهای سنتی - اسلامی
مستولان محترم پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
هیئت مؤسس محترم مؤسسه آموزش عالی دیلمان: آقایان حضرت
آیت الله برهانی، دکتر معمار ضیاء، دکتر حسینی، دکتر جزنی، دکتر
قریشی، دکتر عظمتی، سرکارخانم دکتر دانشجو و مهندس قاسمی
مستولان نشر آرما: آقایان مجتبی شاه مرادی و مجتبی مجلسی
آقای دکتر مظفر، ریاست محترم دانشگاه هنر اصفهان
آقای دکتر طه هاشمی
خانم دکتر مریم قاسمی سیپانی
استاد اکبر زمانی
آقای مهندس هادی متولی امامی
آقای دکتر هاشمی طغراجردی
آقای مهندس حمیدرضا کاظم پور
آقای علی رضا گل گلی
آقای مهندس مهدی عطایی
آقای مهندس حسین پور
خانم مریم اکبری
آقای مهران ابراهیمی
آقای کارگر از مسجد جامع اصفهان
خانم قلی پور
خانم فاطمه نصرالهی
خانم سمانه عبدی

و قدردانی خاص از خانواده عزیزم: همسر و فرزندانم

نام همکاران و گروه تحقیق:

آقای مهندس هادی صفایی پور، مدیر اجرایی طرح
آقای مهندس محمدرضا طالبی، گرافیست پیش نویس اول
آقای بهنام سلطانی گردفرامرزی، بازبین ترسیم ها
آقای نریمان مرتاض هندی، بازبین متن
گروهی از دانشجویان پیشین دانشگاه شهید رجایی خانم ها و
آقایان:
مهدی عطایی
یوسف آسن
مهدی ابوالحسنی
علی رضا امانلو
نیلوفر امامی
مرجان بنائیان جهرمی
سارا جعفری نظری

سحر حشمتی
شبیم رحیمیان
درسا رضا زاده فلاح پور
شیما زهرانی
سمیه صائبی صفا
سارا عزیزیان
محمد رضا عطائی پور
مرجان السادات علوی لواسانی
جواد فتح الهی
مهدی فضائلی
علی اکبر قرائی
بابک کاظمی
صادق کشاورزبان
سارا محمدعلی رجب
راحله مردانشاه
میثم مقصود اوغلی
شیرین اژده فر
سمانه اسدی
بهمن الله ویردی زاده
سعید بابا زاده
سعید توده فلاح
احسان جانی پور بروجنی
کاوه جمالی
سمیه جمشی
سودابه رستم
مجتبی رضایی سادات
بهارک سیداشرفی
مژگان صادقی نیری
مصطفی صیرفی پور
نجمه عبدالسلامی
علی رضا علی
محسن علی پور
قاسم علی پور خیبر
سعید قاسمی تودشکی
سمیه گنجی ارجنگی
جعفر لطف الله زاده
بهاره منبتی شرق
محمد صادق نصیری جونقانی
سارا نیک نژاد
سحر نیک بخت شیبانی
محمدرضا ولی زاده قره آغاجی
مریم سادات هاشمی طباطبائی
محمد هنروری

فهرست

- ۱۳ پیشگفتار
- ۲۱ ۱. شکل‌شناسی حروف نام علی علیه السلام
- ۲۷ ۲. نگارش نام علی علیه السلام
- ۶۳ ۳. تکرار و ترکیب نام مقدس علی علیه السلام
- ۸۳ ۴. ترکیب چهارگانه نام علی علیه السلام بر مبنای حروف آن
- ۱۱۹ ۵. نام علی علیه السلام با نقش پیلی مرکزی
- ۱۳۱ ۶. نام علی علیه السلام با نقش پیلی
- ۱۴۹ ۷. نام علی علیه السلام در انواع شکل‌های هندسی
- ۱۷۵ ۸. ترکیب نام‌های مقدس
- ۱۹۵ ۹. نام علی علیه السلام با نقش متداخل
- ۲۰۷ ۱۰. نام علی علیه السلام در نقش گره شیرازی یا جدولی
- ۲۱۳ ۱۱. عبارت‌ها، حدیث‌ها، روایت‌ها و شعرها
- ۲۳۹ ۱۲. نام‌های مقدس خاندان عصمت علیهم السلام
- ۲۵۹ فهرست منابع
- ۲۶۱ پیوست

در این کتاب با تمرکز بر نام مقدس علی علیه السلام، نشان داده می‌شود که چگونه پدیدآورندگان آن با جوهر خاص معماری یا همان مواد و مصالح، ده‌ها شکل متنوع از این نام سه حرفی را به وجود آورده‌اند. این امر میسر نمی‌شد مگر با عشق پدیدآورندگان آن به این بزرگ‌مرد تاریخ انسانی و خاندان او. وجود این نام بر بدنه‌ها، پوشش‌ها، مقرنس‌ها و ... به معنای باوری است که مردم این سرزمین بزرگ به این ابرمرد تاریخ داشته‌اند و دارند. حتی در زمانی که مذهب رسمی ایران تشیع نبود، این نام مقدس، بناهای مختلف آن دوران را می‌آراست. عشق به علی علیه السلام در پدیدآورندگان آثار، نیرو و انگیزه هر چه بهتر و زیباتر نگاشتن نامش را فزونی داده است، تا جایی که مخاطب هزاره سوم را از این همه خلاقیت شگفت‌زده می‌کند.

نام علی علیه السلام با نام حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم و خداوند بزرگ، الله (جل) در بیشتر بناها با هم پیوند می‌خورند و ترکیبی زیبا به وجود می‌آورند و شاید این مسئله مصداق این آیه قرآنی باشد: «اطيعُوا اللَّهَ واطيعُوا الرَّسُولَ واولى الامر منكم». خط بنایی، همان‌گونه که از نامش پیداست خطی است که با نام پدیدآورنده‌هایش یعنی بنا یا معمار پیوند می‌خورد. خط ابزاری است برای ارتباط بین انسان‌ها؛ انواع آن در نگارش معمول استفاده می‌شده و می‌شود. در هنر نگارش در معماری دوران اسلامی، خطوط کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق شیوه‌هایی رایج بودند. نویسندگان این کتیبه‌ها غالباً بزرگان این رشته بودند. استادانی چون علی‌رضا عباسی، جواد امامی، علی‌رضا جزایری و ... آثار آنها هنوز هم در بیشتر مساجد، مدارس و آرامگاه‌ها دیده می‌شود.

در تاریخی که از آن اطلاع دقیقی در دست نیست، خطی ابداع شد که اکنون آن را خط بنایی می‌نامند. آثار به جا مانده از این نوع خط از دوران سلجوقی وجود دارند، اما با توجه به سادگی نگارش این خط ممکن است به دوره‌های پیش از این نیز تعلق داشته باشد. این خط شباهت زیادی به خط کوفی دارد. خط کوفی با اجزای راست‌گوشه شناخته می‌شود. شاید این ویژگی که در خط بنایی نیز دیده می‌شود، باعث جلب نظر باشد. خط بنایی، از حرکت افقی و عمودی یک پاره خط شکل می‌گیرد. این یک تعریف کلی برای فهم بهتر این خط

نگاره صفحه

روبرو:

شیراز، مسجد

نصیرالملک،

خط بنایی در

داخل چفد یا

قوس شبستان

زمستانی

است. شاید بتوان نحوه نگارش خط بنایی را در چند شکل زیر دید:

- با اجزایی از پاره خط‌های عمود بر هم؛

- با اجزایی از پاره خط‌های مایل و منحنی با زوایای غیر از ۹۰ درجه؛

- با اجزایی از نقاط چهارگوش مربع یا مستطیل.

نوع اول و دوم با انواع ساخت مایه‌ها و با اجزایی نوار مانند شکل می‌گیرند. اگر به طور نمونه از کاشی لعاب‌دار باشد، عرض نوارهای لعاب‌دار از حدود یک سانتیمتر شروع و تا عرض یک آجر متغیر است. رنگ نوارها گوناگون است و در زمینه‌هایی می‌نشینند که بتواند بیشتر جلوه کند. زمینه آن نیز از کاشی یا جنسی متناسب با خط است. مثلاً اگر این نوار از گچ باشد بر روی زمینه‌ای گچی می‌نشیند.

اگر چه نوع رایج خط بنایی از پاره خط‌هایی ۹۰ درجه شکل می‌گیرد، اما نمونه‌هایی با خطوط مایل نیز شناسایی و برداشت شده‌اند. مانند کتیبه بزرگ صفه استاد یا صاحب مسجد جامع اصفهان.

یکی از زیباترین شیوه‌های نگارش خط بنایی با حرکت اجزای چهارگوش (مربع یا مستطیل) به شکل نقطه انجام شده است. استاد ماهوالنقش آن را خط معقلی می‌نامد (۱۳۶۱: ۱۴ - ۱۳). در عمل این نقاط چهارگوش آجرهای لعاب‌دار رنگی هستند که در زمینه یک بافت آجری قرار می‌گیرند. این تضاد بافت موجب می‌شود که نوعی خوانایی به وجود آید. حرکت این نقاط در جهت‌های مختلف، حروف را می‌سازند و حروف، نام‌ها و جمله‌ها را می‌آفرینند.

خط بنایی با انواع مواد ساختمانی قابل اجراست؛ به سخنی دیگر مرکب آن آجر، کاشی، گچ، رنگ، سنگ، سفال، چوب یا ترکیبی از آنهاست. در این نوشته با تصاویر متنوع، مواد ساختمانی خط بنایی نشان داده شده است. در یک دسته‌بندی از خطوط بنایی می‌توان موضوعات زیر را برشمرد:

- نام مقدس الله (جل) و اسماء الهی؛

- نام مقدس حضرت محمد ﷺ؛

- نام مقدس علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام؛

- آیه‌های قرآنی؛

- روایت‌ها، حدیث‌ها و عبارت‌های دینی؛

- ادعیه؛

- شعر با مضمونی دینی؛

- ترکیب چند موضوع با هم؛

- نام پدیدآورندگان.

هر کدام از موضوع‌های یادشده به زیرمجموعه‌های متنوعی تقسیم می‌شوند. در کنار هم قرار دادن این تعداد موضوع متنوع در یک مجلد ممکن نیست.

روش گردآوری منابع

مطالعه درباره معماری ادوار گذشته مستلزم وجود منابع گوناگون می باشد. نخستین گام، گردآوری منابع کتابخانه‌ای است؛ اما با توجه به اینکه درباره معماری ایرانی منابع نوشتاری زیادی در دست نیست، منابع میدانی، که آثار تاریخی می باشند نقش اساسی در روند دستیابی به نتایج مورد نظر دارند و بدون آنها تحقیق عملی نخواهد شد. نکته مهم در اینجا این است که صرف مراجعه به بنا نمی تواند مؤثر باشد، مگر با مستندسازی مناسب از آنچه در تحقیق مدنظر است و موضوع کار می باشد. در ادامه به انواع منابعی که در یک تحقیق معماری ایرانی با تکیه بر نمونه ها و در اینجا خط بنایی مورد نیاز است، اشاره می شود:

آثار تاریخی

برای یک محقق معماری گذشته ایران، آثار به جای مانده از دوره های مختلف تاریخی از ارزشمندترین منابع مطالعاتی است. این آثار دربرگیرنده بسیاری از اطلاعات مورد نیاز در ارتباط با موضوع مورد نظر می باشند. برای فهم معماری گذشته و اندام های وابسته به آن، اثر، نقش بسیار مهمی دارد. در این تحقیق بیش از ۴۰ بنا به طور مستقیم مشاهده و بازبینی شدند.

منابع تصویری و ترسیمی

این منابع شامل عکس ها، گراورها و نقشه هاست. دستیابی به برخی کتیبه های خطوط بنایی در شرایط کنونی دشوار است، مثل آثاری از معماری دوران اسلامی ایرانی که در مناطق جنگ زده افغانستان قرار دارد. از این رو از تصاویر موجود برای ثبت و ترسیم خطوط استفاده شده است.

منابع نوشتاری

منابع نوشتاری شامل انواع کتاب ها، مقاله ها و نوشته های دیگری است که می توان به آنها استناد کرد. در این دسته، مراجع زیر از اهمیت بالایی برخوردارند:

- نوشتارهای تاریخ معماری؛

- نوشتارهای هنری؛

- نوشتارهایی درباره موضوع خط بنایی.

درباره خط بنایی، چند کتاب که تعداد آنها از انگشتان یک دست تجاوز نمی کند نگاشته شده است. نخستین کار ارزشمند درباره این موضوع توسط مرحوم استاد محمود ماهرالنقش (۱۳۶۱) در اوایل انقلاب اسلامی به چاپ رسید و یک مجلد از مجموعه پنج جلدی کاشی کاری ایرانی به این موضوع اختصاص داده شده بود. بعدها در یک کتاب مستقل به نام خط بنایی، موضوع مشروح تر معرفی شد. در سایر کتاب ها نیز کمابیش همین روش اعمال شده است. در کتابی دیگر درباره خط بنایی در مسجد جامع اصفهان، کلیه خطوط بنایی

در این مسجد معرفی شد (قوچانی، ۱۳۶۴). در این کتاب‌ها برای معرفی خطوط از روش موضوعی استفاده نشده است.

مدارک آرشیوی

شامل طومارهای قدیمی است که تنها یکی از آنها معروف به طومار «توپ کاپی» در استانبول ترکیه قابل دسترس است. در این طومار چند نمونه خط بنایی مشاهده می‌شود.

منابع شفاهی

پدیدآورندگان آثار باارزش معماری دوران اسلامی در ایران، آثار مکتوبی از خود به جای نگذاشته‌اند. اطلاعات موجود، به صورت سینه‌به‌سینه و نسل‌به‌نسل انتقال یافته تا دوران معاصر در اختیار استادانی است که متأسفانه آخرین نسل از این هنرمندان نیز از دنیا رفتند و تنها تعداد کمی از آنها که در دوران کهنولت به سر می‌برند باقی مانده‌اند. برای دستیابی به اطلاعات دقیق درباره نحوه ترسیم و نام‌های برخی از نقوش به این استادان بزرگ مراجعه شده که در پایان نوشته و در بخش منابع به نام آنها اشاره خواهد شد.

گردآوری اطلاعات میدانی

برداشت خطوط بنایی در بناهای دوران اسلامی: در مدت هشت سال کار تدریجی درباره خط بنایی (از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۱) و ارائه آن در این کتاب، همواره مشکل‌ترین بخش کار، برداشت نمونه‌ها بوده است. برداشت به معنای عام آن، مشاهده از یک یا چند بنا و تهیه نقشه و تصویر از آنها می‌باشد. چنانچه ذکر شد، همیشه حضور در بنا و دیدن آن به معنای دستیابی به مدارک کامل و مورد نیاز برای تحقیق نیست. چه بسا مسافرتی طولانی صورت می‌گرفت اما پس از دیدن بنا، اثری از خط بنایی در آن دیده نمی‌شد. برای مثال با مراجعه به مسجد جامع اردستان یا زواره برای یافتن خط بنایی، موردی یافت نشد. یکی از اهداف اصلی در شکل‌گیری این کتاب رعایت حفظ اصالت در ارائه نقوش برداشت‌شده با روشی استاندارد است.

تدوین نقوش و تصاویر

پس از برداشت خطوط در بناهای مختلف، صدها نقشه و تصویر در اختیار نگارنده قرار گرفت. چگونگی سازمان‌دهی این همه نقش با یک نظام خاص یکی از دشوارترین بخش‌های این تحقیق بود. در یک روش ساده می‌توان تمامی داده‌ها را بدون هیچ نظم و ساختاری در کنار هم قرار داد؛ مانند کارهایی که تا کنون درباره خط بنایی صورت گرفته است. در یک صفحه، خط بنایی با موضوع اسماء الله و در صفحه‌ای دیگر نام محمد ﷺ، نام علی علیه السلام و ... هر چند این کار در زمان و شرایطی خاص مفید است اما در این نوشته از روشی استفاده شده تا بتوان یک گنجینه از تجربه‌های معماران و بنایان را با یک موضوع خاص در اختیار مخاطب

گذاشت. در این تحقیق از روش جزء به کل بهره گرفته شده است.

در ابتدا، به روش نگارش حروف سه‌گانه نام علی عليه السلام «ع»، «ل» و «ی» پرداخته شده و سپس روش نگارش نام علی عليه السلام دیده می‌شود. روش نگارش بر مبنای حرکت حروف تنظیم گردیده است.

پس از آن انواع ترکیب این نام مقدس نشان داده شده است. در ابتدا روش‌هایی چون آینه‌ای افقی، آینه‌ای عمودی و آینه‌ای و محوری معرفی شده‌اند. سپس تکرار این نام بر مبنای مرکزیت قراردادن یکی از حروف آمده است. چهار ترکیب جالب در این بخش معرفی شده است:

- تکرار چهارگانه نام علی عليه السلام با مرکزیت حرف «ع»؛

- تکرار چهارگانه نام علی عليه السلام با مرکزیت حرف «ل»؛

- تکرار چهارگانه نام علی عليه السلام با مرکزیت حرف «ی»؛

- تکرار چهارگانه نام علی عليه السلام با مرکزیت حرف «ل» و «ی».

نقش «پیلی» به چند شکل در طراحی چهار علی عليه السلام استفاده شده است. پیلی، شکلی است که به آن صلیب شکسته نیز گفته می‌شود. نخست یک شکل پیلی در مرکز قرار می‌گیرد و یکی از حروف نام علی عليه السلام به آن پیوند می‌خورد. دوم طرح پیلی است که به شکل چهار علی عليه السلام درآمده است.

پس از ترکیب‌های شکلی یادشده نام علی عليه السلام را در انواع شکل‌های چهار گوش، پنج ضلعی، شش ضلعی و هشت ضلعی خواهیم دید. دیگر تقسیم‌های شکلی نام علی عليه السلام به شکل زیر می‌باشند:

- روش متداخل: نام علی عليه السلام نگاشته می‌شود و در داخل آن اسماء الهی یا آیه‌های قرآنی یا یک دعا جای می‌گیرند؛

- گره جدولی یا شیرازی: نوعی خاص از نگارش نام علی عليه السلام است که در شهر شیراز رواج بیشتری دارد؛

- ترکیب نام‌های مقدس علی عليه السلام با نام‌های الله (جل) و حضرت محمد صلی الله علیه و آله؛

- عبارت‌ها با مضامین دینی؛

- ادعیه مخصوص دعای «نادعلی» و شعرها.

نام‌های مقدس حضرت فاطمه علیها السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام که با خط بنایی نگاشته شده‌اند پایان بخش کتاب است. این کتاب، گزارش طرح پژوهشی انجام شده در پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات است که از سوی «نشر آرما» به زیور طبع آراسته شده است. آنچه که در این کتاب دیده می‌شود به معنای ثبت و معرفی همه نقوش با مضمون نام علی عليه السلام در ایران نیست. با سفر به خراسان بزرگ و شهرهای سمرقند و بخارا و شهرهای افغانستان مانند هرات می‌توان ده‌ها طرح را به این کتاب افزود. امید است سفر نگارنده به این پاره‌های تن ایران بزرگ فرهنگی در آینده، گنجینه نام‌های مقدس را پربارتر کند و حداقل دین خود را به این ابر مرد تاریخ ادا کرده باشیم.

غلامحسین معماریان

تابستان ۹۲